

Mikołaj Rakusa-Suszczewski*

Trzy nurty badania radykalizmu społecznego¹

Abstrakt

W dzisiejszych dyskusjach na temat radykalizmu społecznego dominuje przekonanie, że niesie on poważne zagrożenia dla sfery publicznej, podobnie do wszelkich przejawów ekstremizmu, fundamentalizmu i innym skrajnych postaw. Tymczasem literatura przedmiotu wskazuje jak bardzo takie interpretacje są mylne i odbiegają od złożonej, w istocie, natury tego fenomenu. Przytoczone tu przykłady zastosowania pojęcia radykalizmu jako predylekcji filozoficznej, psychologicznej i społecznej składają do rewizji tej, podszytej niepokojem społecznym, konwencjonalnej wykładni pojęcia i zjawiska radykalizmu.

Słowa kluczowe: *radykalizm, ruchy społeczne, demokracja*

Three trends in social radicalism studies

Abstract

There is a strong conviction about social radicalism carrying serious threats to the public sphere, similar to all manifestations of extremism, fundamentalism and other extreme attitudes. Meanwhile, subject literature indicates how misleading such interpretations are and deviate from the complex nature of this phenomenon. Various examples of the concept of radicalism understood as philosophical, psychological and social predicament, reviewed in this article, should lead to a necessary revision of the dominant conventional interpretation of radicalism.

Keywords: *radicalism, social movements, democracy*

¹ Artykuł powstał na podstawie rozdziału z mojej książki *Cień radykalizmu. Pojęcie radykalizmu w świetle teorii ruchów społecznych*, (2016), ASPRA, Warszawa.

* Dr Mikołaj Rakusa-Suszczewski, Centrum Europejskie Uniwersytetu Warszawskiego
e-mail: m.rakusa-suszczewski@uw.edu.pl

Czym jest radykalizm? Trudność wyjaśnienia istoty tego problemu wynika z dialektycznych związków jakie łączą etymologię omawianego tu pojęcia z historycznym i kulturowym kontekstem, w którym zazwyczaj radykalizm odnosi się do konkretnych zjawisk. Porządkowanie kwestii znaczeniowych komplikować i narażać na dodatkowe zniekształcenia mogą także inne czynniki, takie jak płeć, język, ideologia czy narodowość (McLaughlin 2012: 8), a także pewna skłonność do luźnego kojarzenia radykalizmu z całą masą obrazów i epitetów (np. z fundamentalizmem, ekstremizmem, terroryzmem, rewolucją, utopizmem, perwersją, dogmatyzmem, reakcyjnością *etc.*). Te liczne konteksty komplikują próbę jednoznacznego wyjaśnienia pojęcia i zjawiska, jakim jest radykalizm, zawsze pozostawiając je albo nieczytelnym, albo niepełnym, o czym świadczy również przedstawiona poniżej literatura przedmiotu, tylko gdzieś indziej zdolna do uchwycenia bardziej uniwersalnych i substancjalnych cech radykalizmu.

Proponuję tu krótki przegląd literatury, który w mnogości różnych kontekstów uwzględni przynajmniej trzy główne – jak sądzimy – nurty myślenia o radykalizmie. Ponieważ w rzeczywistości nurty te zazębiają się i chodzi raczej o klasyfikację, która bierze pod uwagę jedynie zasadnicze i najmocniejsze akcenty w analizie radykalizmu, ów przegląd, sam w sobie, jest już oczywistą interpretacją. Po pierwsze zatem wyróżniamy nurt, w którym radykalizm unaczynia się jako postawa intelektualna i filozoficzna; jako ideologiczna bądź duchowa forma życia podmiotu, sposób jego przejawiania się czy też bycia w świecie. Po drugie, dostrzegamy nurt, w którym radykalizm oznacza nade wszystko psychologiczne cechy człowieka, zarówno te należące do jego bardzo indywidualnej konstytucji osobowościowej, jak i te, co rodzą się w odpowiedzi na czynniki zewnętrzne. W końcu wskazujemy na trzeci nurt refleksji społeczno-politycznej, która w radykalizmie widzi niegasnącą potrzebę walki o inny świat, dostrzega w nim trudny (wskazany bądź destrukcyjny) spór o sferę publiczną i o zasady polityki, strzegące owej przestrzeni wspólnej koegzystencji. Zgodnie z tym nurtem radykalizm jest zjawiskiem, które ma swoją społeczną logikę. W uwzględnionej przez nas literaturze fachowej bierzemy pod

uwagę jedynie te pozycje, w których pojęcie radykalizmu pojawia się *expressis verbis* i stanowi główny przedmiot rozmyślań, nie zaś – co dzieje się najczęściej – jedynie przymiotnik opisujący inne zjawiska, np. radykalną nowoczesność, radykalną prawicę czy radykalną socjologię. Pomijamy tu również zupełnie oddzielne i zasługujące na osobne badanie zjawisko, jakim jest specyfika radykalizmu wynikająca z kontekstu narodowego, etnicznego czy kulturowego. Przedstawiony poniżej przegląd nie wyczerpuje literatury przedmiotu w sposób całkowity, daje jednak wystarczający wgląd w kierunki refleksji nad omawianym tu problemem.

Radykalizm duchowy

Najbardziej znamienne dla pierwszej kategorii tekstów, odnoszących się do pojęcia radykalizmu, jest ich namiętne przywiązanie do samych podstaw życia ludzkiego, do pierwotnych i najbardziej substancjalnych pragnień człowieka, których obietnica ukazuje się już w etymologicznym źródle słowa „radykalizm” jako „korzenie” [*radix*]; w silnej metaforze, która funkcjonuje w kulturze europejskiej – także niezależnie od omawianego tu pojęcia – jako umiejscowienie czegoś drogiego i bliskiego, a może nawet tożsamego z naturą, czego wszakże nie widać. Radykalizm wyznacza tu niełatwą drogę do najgłębszych źródeł człowieczeństwa. Ileż radości sprawiło Fryderykowi Nietzschemu określenie jego brawurowego projektu intelektualnego – a zwłaszcza epistemologicznej krytyki, w której demokrację, liberalizm i egalitaryzm utożsamiał z upadkiem człowieka i kulturową dekadencją – mianem „arystokratycznego radykalizmu” (Detwiler 1990: 189). Napominamy tu o niemieckim myślicielu nie po to, aby cieszyć się z nim recenzjami jego prac, ale po to, by wskazać, że tropem skrajnego sceptycyzmu, „poznawczej rewolty”, a nawet negacji powszechnie stosowanych pojęć i znaczeń, zasad etyki i polityki podążało wielu, których trudno określić radykałami, w potocznym rozumieniu tego słowa. Ich radykalizm w myśleniu i poznawaniu świata sprowadzał się w istocie do tego, co Gaston Bachelard określał mianem „epistemologicznego zerwania” [fr.

rupture épistémologique], a co według Ramziga Keucheyana stanowi istotę radykalnego myślenia, radykalizmu intelektualnego czy filozoficznego w ogóle (Keucheyan 2017). Wykładnią takiego radykalizmu jest po pierwsze niezgoda na to, co jest, a po drugie opisywanie rzeczywistości w kategoriach skrajnie odmiennych od zwyczajowo przyjętych, co służyć ma bardziej wnikliwemu zrozumieniu tejże rzeczywistości. Walter Benjamin te radykalne kategorie myślenia określa, w przeciwieństwie do „typów idealnych”, mianem „typów ekstremalnych” [niem. *extreme typen*]. Ich stosowanie pozwala lepiej widzieć korzenie życia ludzkiego.

Tak rozumiany radykalizm prowadzi do manichejskiego obrazu rzeczywistości – wedle sformułowania Helmutha Plessnera, który przedstawił zapomniane dziś nieco uwagi na temat radykalizmu w książce z 1923 roku *Granice Wspólnoty; krytyka radykalizmu społecznego* (Plessner 2008). Jego interpretacja stanowi przykład wyjątkowej głębi i dojrzałości analizy radykalnego „stanu duszy”, której aksjologiczny rygorizm Plessner zasadniczo uważa za niebezpieczny dla człowieka i życia społecznego. Unikalność jego podejścia polega na rozległym ujęciu źródeł i konsekwencji radykalizmu, pojmowanego tu jednocześnie jako problem antropologiczny i duchowo-religijny, intelektualny i emocjonalny, narodowy i społeczno-polityczny. Radykalizm – przekonuje myśliciel – prowadzi do nieustannego rozdarcia, wynikającego z braku akceptacji dla istniejącego stanu rzeczy, pełnego przemocy i sztucznego, a także z potrzeby afirmacji wzniosłej „niewidzialnej wspólnoty”. Radykalizm porusza to, co wielkie i zupełne, co Plessner wyraził słowami: „Tezą radykalizmu jest bezwzględność, perspektywą – nieskończoność, patosem – entuzjazm, temperamentem – żar” (*ibidem*: 6). Radykalizm jest formą „duchowego zatrucia”, naznaczoną odczuciem niedostatku, charakterystyczną zwłaszcza dla ludzi z różnych powodów słabych. Przedstawione przez Plessnera kategorie „radykalizmu krwi” i „radykalizmu sprawy” – będące w istocie echem dokonanego przez Ferdinanda Tönniesa rozróżnienia na wspólnotę i stowarzyszenie – stanowią, w naszej ocenie, oryginalną i co najmniej rzadką próbę ujęcia radykalizmu jako zjawiska, które nie odnosi się jedynie do postaw reformistycznych

(liberalnych i lewicowych), ale także odzwierciedla złożony kompleks nastrojów ducha, które mogą nawiedzić każdego (Rakusa-Suszczewski 2013).

Wybitny amerykański działacz społeczny oraz duchowy przywódca ruchów kontrkulturowych, Saul Alinsky, w żadnym miejscu swojej nieco publicystycznej książki z roku 1946 *Reveille for Radicals* nie używa pojęcia „radykalizm” (Alinsky 1946). Konsekwentnie natomiast stosuje wyraz „radykał” w takim znaczeniu, jakby chciał uwypuklić jego podmiotowy stosunek do świata. Otóż przedstawiony przez Alinsky’ego portret radykała jest nie tylko archetypicznym przykładem identyfikacji osobowości radykalnej z reformatorem i humanistą, ale stanowi on również, jak ostatecznie przyznaje sam autor, pewien „typ idealny” radykalnego usposobienia, z jego intelektualnymi i światopoglądowymi inklinacjami, które w czystej postaci właściwie nie istnieją (*ibidem*: 30). Tak zobrazowany radykalizm wyraża manichejskie, podobne jak u Plessnera, rozdarcie, wynikające z ciągłego kwestionowania *modus vivendi*, które skłania zarazem do wiary w możliwość antycypacji lepszego świata. Alinsky charakteryzuje radykała jako człowieka niezłomie wierzącego w to, co mówi, zawsze przedkładającego wartość dobra wspólnego ponad własny interes. Jego dystynktywną cechą jest wiara w człowieka, uznanie dla jednostek, a także wiara w lepszy świat, w którym człowiek może urzeczywistnić swój niewyczerpany potencjał. Radykał broni ludzkiej duszy, walcząc ze złem tego świata: wojnami, strachem, nędzą, bezmyślną i dehumanizującą racjonalizacją. Nie daje się on zwodzić pozorom i zawsze poszukuje rzeczy najważniejszych – samej istoty problemów. W tym wyraża się jego szczerłość i swoista „młodość”: odwaga, prostota i naiwność. Jak przekonuje Alinsky, radykał walczy o wolność, nie tylko polityczną i ekonomiczną, ale również wolność społeczną. Dlatego zabiega o godne warunki życia i prawa człowieka na równi z prawami mniejszości, o powszechną edukację i szczególną wartość pracy, o społeczne planowanie i samoorganizację. Walczy z przywilejami nielicznych, z wszelką kastowością oraz hipokryzją, tak charakterystyczną – jak przekonuje – dla liberałów. Saul Alinsky jest wzorcowym przykładem siły do dziś obecnego (zwłaszcza w kulturze anglosaskiej) rozumienia radykalizmu jako postawy

lewicowej, zakorzenionej w uniwersalistycznym pojmowaniu ludzkich spraw, o czym szeroko pisał np. Michael Kazin.

Egon Bittner w swojej próbie konceptualizacji radykalizmu z 1963 roku upatruje w nim nade wszystko postawy refleksyjnej i profetycznej (Bittner 1963: 932). Choć w typie idealnym tego zachowania społecznego zasadnicza pozostaje niechęć do rutyny zdroworozsądkowych wyobrażeń rzeczywistości i potrzeba ich krytycznej rewizji a nawet odrzucenia, opiera się on jednak przede wszystkim na przemyśleniach bliskich krytyce naukowej. Z natury rzeczy jest to więc postawa typowa dla nielicznych, którzy są w stanie unieść ciężar sporu o historię, czyli tego, co Bittner określa mianem „radykalnej historiozofii”, a także spójnie przekonywać na rzecz tworzenia nowego świata. Ponieważ cechą radykalizmu jest bezkompromisowy profetyzm, ma on charakter naukowy i quasi-religijny zarazem. To w swoich śmiałych wizjach radykalizm unaocznia korzenie wszelkich rzeczy. Prowadzi to jednak do pewnego paradoksu: nieunikniona konfrontacja z zasadami rządzącymi sferą publiczną przemienia radykalizm w schematyczny rygoryzm, opierający się na jednej i niezależnej zasadzie –wzmocnienia dyscypliny i pierwiastków ekstremistycznych, niezbędnych dla zachowania czystości własnej tożsamości i doktryny jako sposobu obrony przed zwyczajowo heterogeniczną rzeczywistością. Radykalizm ponownie jawi się tu jako pewien rodzaj ideologicznego zelotyzmu, w praktyce pozostaje jednak kruchy, ponieważ – jak przekonuje Bittner – zachowanie takiej spójności jest na dłuższą metę niemożliwe (*ibidem*: 934). Wiedzę tę czerpiemy już z tragedii antycznych. Swoje tezy Bittner powtórzył w innym tekście z 1968 r., podkreślając, że radykalizm posiada swoją wartościowo-racjonalną funkcjonalność i nie można sprowadzić go jedynie do stanów emocjonalnych, jak czyni to choćby Adorno (Bittner 1968: 294). Radykalna ideologia rodzi się na marginesie życia społecznego, dlatego radykalizm jest powiązany z ruchami społecznymi (*ibidem*: 295). Radykalizm często wywołuje mechanizmy analogiczne do tych, jakie pojawiają się w sektach (podatność na oddziaływanie charyzmatycznych liderów, silne poczucie odmienności, samokontrola, czystość przekonań, wierność ideałom heroicznym itp.).

W 2008 roku Tormey w najnowszym wydaniu *Encyklopedii Macmillan* stawia tezę, że radykalizm może być rozumiany jedynie w partykularnym kontekście kulturowym i historycznym (Tormey 2008: 48-51). To, co w jednym miejscu i czasie zdaje się być radykalizmem, w innym po prostu nim nie jest. Nie sposób zatem z tej pozycji wyjaśnić omawiane tu pojęcie w kategoriach określonej ideologii czy istoty rzeczy. Jest on z gruntu pozbawiony esencji. Autor wprowadza zarazem ciekawe rozróżnienie na radykalizm nowoczesny i ponowoczesny, które mimo wszystko sugeruje pewien rodzaj refleksyjnej i moralnej postawy wobec świata, cechującej radykała. O ile ten pierwszy rodzaj radykalizmu cechuje się pewnością [ang. *certainty*] i wiarą w lepszy świat, o tyle ten drugi grzęźnie w sceptycyzmie. Porzucenie bądź utrata owej pewności sprawiają, że współczesny radykalizm pozbawiony jest swojej społecznej mocy transformacji świata, stanowi raczej źródło niepokoju. Interpretacja ta jest bliska naszej wykładni radykalizmu substancjalnego, dla którego ta kruchość i brak ortodoksji są w rzeczy samej konstytutywne, pewność korzeni zastępuje jedynie melancholijna tęsknota za nimi.

W końcu warto zwrócić w tej części uwagę na monografię Paula McLaughlina *Radicalism; a philosophical study*, wydaną w 2012 roku, w której autor traktuje radykalizm jako nade wszystko kategorię myśli politycznej, a nawet myśli filozoficzno-politycznej (McLaughlin 2012). W tym celu dokonuje analizy semantycznej pojęcia (jego konotacji, etymologii i historii), a następnie opisuje główne nurty myśli politycznej odwołujące się do tradycji radykalizmu. Stawia przy tym szereg ważnych pytań. Próbuje także odnaleźć w pluralizmie jego rozmaitych politycznych postaci specyficzną ahistoryczną esencję, jaką dostrzega w humanizmie i przywiązaniu do idei postępu.

Radykalizm psychologiczny

Drugi zasadniczy nurt, który do dziś wywiera wpływ na sposób myślenia o radykalizmie i pokrewnych zjawiskach, takich jak ekstremizm czy terroryzm, odwołuje się do kategorii psychologicznych. Siła tej paradygmatycznej optyki opiera się na przekonaniu, że ludzkie działanie ma swoje źródło w mrocznych pokładach psychiki, równie niedostępnej i niewidocznej jak korzenie. Psychologia, tak fundamentalnie związana dziś ze współczesną refleksją filozoficzną, odcisnęła piętno na myśleniu o radykalizmie już na początku XX wieku. Istotą tego podejścia było ukazanie radykalizmu jako *procesu*, czyli radykalizacji. W 1906 roku James E. Shea przedstawił bodaj jedną z pierwszych psychologicznych konceptualizacji radykalizmu jako szerszej postawy wobec życia (Shea 1906). Rozróżnił on między starym i nowym radykalizmem, antycypując interpretację cytowanego wyżej Tormeya. Stary radykalizm charakteryzowała pryncypialność i jednoznaczność, nowy zaś rozgorączkowana wizja rozwoju, pozbawiona idealizmu i skoncentrowana na stylu. Opis nowego radykalizmu musiał być świadectwem głęboko konserwatywnej niechęci do zmieniającego się świata, który cechowały pośpiech, naiwność, powierzchowność i ogólna dezynwoltura wobec zasad granicząca z anarchizmem. Nowy radykalizm ma naturę dziecka – twierdził Jamesa Shea, wprowadzając dezastrujące ujęcie problemu, w którym jego źródła płyną z infantylnej uczuciowości oraz irracjonalnych przeżyć.

Radykalizm ma zatem swoje motywy i jest skomplikowaną reakcją na bodźce – pisał Albert Wolfe (1921). Człowieka stymulują niepokój, dyskomfort i bezsilność wobec rzeczywistości, ale tym, co ostatecznie decyduje o radykalizmie, jest dostosowanie związane z sublimacją i wzmocnieniem – jak wyjaśnia językiem psychoanalizy Wolfe. Represja nie pozwala ujawnić się radykalizmowi. O kierunku sublimacji decyduje obyczajowość i temperament. W najbardziej efemerycznej postaci radykalizm może przyjąć również formę „symboliczną”. Wolfe przekonuje, że radykalizm, który się urzeczywistnia jako odpowiedź na bodźce i przeszkody i który potrafi wygenerować ruch społeczny zdolny do reformatorskich działań, zrodzić się może jedynie poprzez wzmocnienie (Wolfe 1921: 295). Jest przez to cechą jedynie nielicznych, którzy

dodatkowo – jak intelektualiści – mogą być stymulowani przez inne bodźce, takie jak: ciekawość, dociekliwość, pomysłowość, ambicje, potrzebę społecznej innowacji, współzawodnictwa czy samoekspresji. Innymi słowy, radykalizm płynie zarówno z psychologicznego niepokoju, jak i z potrzeby rekonstruowania świata, również uwarunkowanej psychologicznie.

Pojęcie radykalizmu, które Thomas William Root przedstawił w swojej interpretacji z 1924 roku, jest umowne i uzależnione od kontekstu, dotyczy ono zazwyczaj tych, którzy kwestionują tradycyjne wyobrażenia społeczne, burząc komfort konwencjonalnego życia (Root 1925: 341). To właśnie w zderzeniu ze sferą publiczną dochodzi do emocjonalnego rozchwiania radykała – czyli do zaburzenia i choroby. Root przekonuje wszakże, że radykał nie jest neurastenikiem, a jedynie przez swój jednoczesny kompleks wyższości i niższości przemienia się niejednokrotnie w agresywno-asertywnego egoistę. Takie cechy przypisuje się zwykle tzw. inteligencji, jak również żydowskim i proletariackim intelektualistom – przekonuje Root. W istocie radykalizm jest produktem napięcia między społeczną większością a nielicznymi, których poglądy mogą być zarówno lewicowe, jak i prawicowe. Salomon Diamond rozwinął tę zależność sfery publicznej i radykalizmu, upatrując w nim obniżającej napięcie reakcji obronnej wobec powszechnego w społeczeństwach masowych introwertyzmu (Diamond 1936). Negatywny stosunek do radykalizmu jest jednak niesprawiedliwy – twierdzi Root, który dostrzega w radykalizmie twórcze, nowatorskie i szlachetne predylekcje. Elary Francis Reed w swojej analizie z 1923 roku widzi w radykalizmie przede wszystkim irracjonalne i bezrefleksyjne namiętności *popular mind* (Reed 1923, 1922). Autor umiejscawia ich źródła w transferze afektów związanych z blokowaniem emocji, w mechanizmach obronnych, w potrzebie kompensacji, samooczyszczenia, w silnej identyfikacji z ludźmi znajdującymi się w trudnej sytuacji, ale także w pobudkach natury moralnej, które sprawiają, że radykalizm nabiera charakteru racjonalnego.

Cytowane tu teksty z początku wieku świadczą nie tylko o rosnącym zainteresowaniu interpretacjami psychologicznymi, które mogłyby wyjaśnić indywidualne i społeczne działania ludzi, ale także o ugruntowującym się w nowy

sposób przekonaniu, że zasadniczym motorem procesów społecznych stały się irracjonalne siły. Badania psychologiczne w dużym stopniu umożliwiły interpretację radykalizmu i pokrewnych mu zjawisk jako czegoś wymykającego się politycznej pragmatyce i niezgodnego z rozumem, a więc czegoś groźnego i w istocie złego lub prowadzącego do zła. W tym duchu Horacy Kallen (1934) roku opracował hasło *radicalism*. Wprawdzie sam radykalizm miał pierwotnie dostarczać impulsów do zmiany instytucjonalnej, a w swoim przesłaniu był demokratyczny, humanitarny i pokojowy, to współczesna już autorowi radykalizacja zasadza się na złożonych i destrukcyjnych kompleksach: nienawiści i poczuciu krzywdy. W istocie radykalizm bardziej zaczął przejawiać się w sferze zachowań niż w refleksji. Ten rodzaj gorączki i resentymentu miał charakteryzować w równym stopniu zupełnie odmienne ideologie, a słowo „radykał” stało się „brzydkim imieniem” groźnego braku równowagi.

Bardzo znamienym przykładem takiego psychologicznego podejścia były studia nad pravicowym autorytaryzmem, który do dziś utożsamiany jest często z radykalizmem. Szczególne znaczenie miały w tym obszarze badania Theodora Adorno i jego współpracowników, przedstawione w głośnej książce *Osobowość autorytarn* (Adorno *at al.* 1950). Wśród pozycji uwypuklających problemy psychologiczne radykalizmu, zarówno lewicowego, jak i pravicowego, zasługuje na uwagę książka Eugene'a H. Methvina *The Rise of Radicalism*, w której autor wszelkim postaciom politycznego radykalizmu przypisywał obłąkanie, nienawiść, spiskowe myślenie i skłonność do tyranii (Methvin 1973). W galerii radykałów pojawia się Robespierre, Babeuf, Czernyszewski, Marks, Lenin, Hitler, Mussolini itp. W stereotypowym obrazie radykalizmu przemoc przeplata się z kataklizmem, a ich źródłem okazują się, wyrażone językiem psychoanalizy, trudności wychowawcze i konflikty z ojcem. Książka Methvina jest jednym z licznych komentarzy gwałtownych zmian w obyczajowości, jakie przyniosły na Zachodzie lata 60.

Z wyróżniających się w tym okresie badań na uwagę zasługuje dzieło Rothmana i Lichtera, którzy w *Roots of Radicalism* poddali refleksji zjawisko amerykańskiego i europejskiego (zwłaszcza niemieckiego) ruchu studenckiego

i nowej lewicy (Rothman, Lichter 1996). Ich praca jest wynikiem analizy socjologicznej i komplementarnych studiów zakorzenionych w tradycjach psychoanalizy, psychologii ego i tzw. „teorii relacji z obiektem”. Przedmiotem badania były przemiany kulturowe, społeczne i polityczne (związane m.in. z rozwojem ruchu praw obywatelskich oraz z wojną w Wietnamie), które leżały u podłoża bezprecedensowego kryzysu ideologicznego w Ameryce. Charakterystyczny rys nadaje tej publikacji uwypuklenie kluczowej roli mniejszości żydowskiej (etnicznej i religijnej) z jej specyficznie „marginalną” pozycją w strukturze społecznej i niechęcią do opresyjnego establishmentu. Autorzy przekonują, że zaistniałe zmiany stworzyły szczególny klimat pokoleniowy dla ekspresji ukrytych dotąd fantazji, zwykle poddawanych kontroli i represji w wielowymiarowym systemie „burżuazyjnej” edukacji formatującej tzw. superego. Twierdzą oni w istocie, że źródła radykalizmu wiążą się z upowszechnianiem demokratycznej kultury narcystycznego indywidualizmu, który odrzuca tradycyjne zasady na rzecz nieskrępowanego rozwoju ego. Podstawową konsekwencją tego procesu, powiązanego z radykalizacją, jest coraz mniejsza zdolność człowieka do sublimacji popędów erotycznych i agresji, a tym samym stopniowa destrukcja całego systemu znaczeń i sensów, które stworzyła kultura. Stopniowa radykalizacja, którą autorzy powiązali z ruchem nowej lewicy, oznaczała jednak przede wszystkim coraz większe rozdarcie między potrzebą siły i gratyfikacji a strachem przed utratą kontroli; między poszukiwaniem autonomii a marzeniem o zatraceniu się w jakimś nowym sensotwórczym porządku (dotyczyło to zwłaszcza radykałów pochodzenia nie-żydowskiego). W tym kontekście kluczowe jest pojęcie tzw. odwróconego autorytaryzmu [ang. *inverse authoritarianism*], które omawianej analizie nadaje charakter polemiki z pracą Adorno.

Radykalizm społeczno-polityczny

W trzecim nurcie radykalizm utożsamia reformatorską postawę polityczną. Stąd jego pierwotne pokrewieństwo z oświeceniem. Filozoficzne ugruntowanie radykalizmu, jakkolwiek obecne i ważne, ustępowało jednak przekonaniu o konieczności zmiany fundamentalnych zasad, na których opierało się współzycie obywateli. Pierwotna wykładnia radykalizmu miała zatem charakter społeczno-politycznej reformy. W tej postaci obok wykładni filozoficzno-duchowej i psychologicznej, przetrwała do dzisiaj. Najważniejszy intelektualny wkład w upowszechnienie się pojęcia radykalizmu jako postawy liberalnej i demokratycznej mieli antyabsolutystyczni angielscy wigowie na przełomie XVIII i XIX wieku, którzy choć pozostawali pod silnym wrażeniem i wpływem francuskich jakobinów, to wykluczali jednak w swoim radykalnym projekcie reformy społecznej wszelką przemoc. Wśród nich najbardziej uznanym i rozpoznawanym pomysłodawcą nowej racjonalizacji systemu politycznego był Jeremy Bentham, autor sporządzonego w 1819, a opublikowanego w 1843 roku pamfletu politycznego *Radicalism not Dangerous* (Bentham 1843). Filozof odnosi się tu krytycznie do powszechnych i obelżywych opinii na temat radykalizmu jako rzekomego źródła wszelkiego zła, absurdalnych i „łobuzerskich” pomysłów, pozornych i destrukcyjnych machinacji, które angielska opinia publiczna pod wrażeniem krwawej rewolucji we Francji skłonna była wówczas przypisywać angielskim radykałom. Tymczasem w jego opinii radykalizm był jedynym remedium na przełamanie rzeczywistych patologii i niesprawiedliwości społecznych, stanowił zatem synonim koniecznej przemiany społeczno-politycznej i moralnej, dostosowanej do elementarnych cech natury ludzkiej. W jego projekcie politycznym postępowe przemiany miały wiązać się zwłaszcza z fundamentalną reformą systemu wyborczego, polegającą na wprowadzeniu corocznych, równych, powszechnych i tajnych wyborów. Część pomysłów Benthama znana była opinii publicznej z jego wcześniejszych publikacji (choćby z *Plan of Parliamentary Reform*), nawiązujących do pism Johna Cartwrighta, co skrupulatnie opisał m.in. Élie Halévy (1995). Najistotniejsze pozostaje dla nas wszakże utożsamienie przez Benthama radykalizmu z pokojową reformą.

W 1844 roku Karol Marks w *Przyczynku do heglowskiej filozofii prawa* przeciwstawił reformistycznej i liberalnej wykładni radykalizmu nową, bardziej kategorię formę krytyki społecznej, której właściwym, a także ostatecznym instrumentem miała być rewolucja (Marks 1976: 458). Podejście każdego z tych myślicieli – Benthama i Marksa – wyznacza dwie odmienne strategie radykalizmu: łagodną i wojowniczą – oświeceniową i romantyczną. Radykalizm oznaczający wgląd w korzenie rzeczy, czyli, wedle Marksa, sięganie do samego człowieka wskazuje nie tylko na konieczność bezkompromisowej walki z każdą przyczyną jego ujarzżenia czy poniżenia. Marks implementuje w radykalizm pewien ideał niezapośredniczenia, który stał się tak charakterystyczny przynajmniej dla części lewicowych projektów demokracji bezpośredniej, gdzie owo „sięganie” wyraża się w potrzebie upodmiotowienia uczestników życia społecznego za wszelką cenę, nawet – nieco symbolicznie – za cenę zniesienia świętej instytucji rodziny. Nieprzypadkowo ideolog nowej lewicy Herbert Marcuse w książce *Eros i Cywilizacja* upatrywał warunku „radykalnej subiektywności” w seksualnym wyzwoleniu (Marcuse 1955), a wybitna myślicielka neomarksistowska Agnès Heller w swoim projekcie „radykalnej etyki”, przedstawionym w *A Radical Philosophy* z roku 1984, wzywała nie tylko do indywidualnej troski o bliźniego (zabieganie o wolność, szczęście i doskonałość), ale także o docelowe zniesienie wszelkiej asymetrii w sferze publicznej, wynikającej z dogmatu posłuszeństwa i podporządkowania (Heller 1984). W ujęciu Marksa radykalizm jest projektem de-fetyszyzacji życia ludzkiego, to jest uwolnienia go z wszelkich niepotrzebnych przedmiotów, zakłócających mu kontakt z innymi i samym sobą.

W ocenie McCormack, zawartej w artykule *The Motivation of Radicals*, uczciwa refleksja na temat radykalizmu w okresie powojennym całkowicie zaniknęła (McCormack 1950). Tytuł mógłby ponownie wskazywać na interpretację psychologiczną, w istocie jednak jest to apel o podejście bardziej socjologiczne, które wyszłoby poza niesprawiedliwą i naiwną tendencję do upatrywania w radykalizmie jedynie zaburzeń osobowościowych i skłonności

do ekstremizmu; apel o porzucenie Freuda na rzecz Marksa. Z przywoływanych przez autorkę psychologicznych pomiarów Gordona Allporta, Henry'ego T. Moore'a, Johna Flügela, Joela Rinalda czy Harolda Laswella nie wynika żaden jednoznaczny i przekonujący obraz (McCormack 1950: 18-19). Tymczasem, jak twierdzi McCormack, powołując się na alternatywne badania Krouta i Stagnera oraz Theodore'a NewComba, ci, którzy kwestionują przyjęte normy, robią to w zależności od swojego miejsca w strukturze społecznej, w związku z obiektywną sytuacją historyczną, a także z powodu pozytywnej identyfikacji z wybranymi wartościami. Dlatego konieczne jest analizowanie problemu radykalizmu nie w izolacji, ale w związku z dynamiką i kierunkiem rozwoju ruchów społecznych.

W 1955 roku w zbiorze *The Radical Right* Seymour Lipset miał po raz pierwszy odnieść pojęcie radykalizmu do prawicowego ekstremizmu politycznego (Lipset 1963: 259-377). Określenie „radykalizm prawicowy” padło na dobry grunt w Ameryce, tradycyjnie sceptycznej wobec rozbudzonych ambicji reformatorskich. Jak zaznacza Lipset, radykalizm maccartyzmu wyrażał się nie tylko w zabieganiu o daleko idące zmiany instytucjonalne, ale także w chęci wykluczenia z systemu tych, którzy zagrażali wartościom i interesom „prawdziwych Amerykanów”. Lipset przypisywał zaistnienie takiego radykalizmu prawicowego tzw. *polityce statusu*, odróżniając ją od *polityki klasowej*. O ile ta ostatnia odnosi się do interesów ekonomicznych i rozwija się zwłaszcza w sytuacjach gospodarczej niestabilności jako potrzeba reformy, o tyle polityka statusu rozwija się w czasach prosperity, kiedy może rosnąć frustracja wynikająca z poczucia niewystarczająco mocnej pozycji ekonomicznej czy społecznej. Prowadzi to do resentymentu, a w konsekwencji do radykalizmu. Wśród pozycji poświęconych zagadnieniu radykalizmu warto zwrócić uwagę na dwie prace zbiorowe.

W 1977 roku pochodzący z Polski Seweryn Bialer zredagował wspólnie z Sophie Sluzar jedną z najciekawszych i najbardziej rozległych kolekcji tekstów na ten temat, *Radicalism in the Contemporary Age* (1977). Z licznych artykułów prominentnych intelektualistów (m.in.: Nisbeta, Kołakowskiego,

Raskina, Brzezińskiego) wylania się złożone wyobrażenie radykalizmu, daleko wykraczające poza proste skojarzenie go z postawą lewicową (*Radicalism in the Contemporary Age* 1977). Omówiono tu szeroko jego rozliczne źródła (Vol. I), wizje przyszłości (Vol. II), a także strategie i wpływ, jaki wywiera radykalizm, zarówno na kondycję duchową współczesnego człowieka, jak też na sytuację polityczną i społeczną (Vol. III). Równie ambitną i dość podobną publikację *What is Radical Politics Today* (2009) opracował Jonathan Pugh. Książka jest zbiorem różnych odpowiedzi na pytanie, co konstytuuje radykalną politykę. Autorzy poszczególnych tekstów (m.in.: Bauman, Furedi, Soja, Mouffe) przedstawiają różne wizje współczesnej polityki radykalnej (część I), nowe formy polityki radykalnej (część II), stosunek do odmienności i różnic (część III), a także wizje państwa (część IV) wynikające z postawy radykalnej, tu zasadniczo rozumianej jako postawa lewicowa.

Jak zaznaczyliśmy na początku, pojęcie radykalizmu może z różnych powodów ulec „zanieczyszczeniu”, jednak brak tej klarowności skłania do uwzględniania owych heterogenicznych kontekstów jako, bądź co bądź, istotnych. Nauki społeczne zrobiły w tym zakresie bardzo wiele, wskazując na rozliczne zależności łączące zjawisko radykalizmu ze strukturą społeczną i reprezentacją klas, z okolicznościami politycznymi, z kulturą (narodowością), wyznaniem, rasą, a nawet płcią. Kwestii tych nie można całkowicie pominąć, o czym świadczy choćby zadziwiająca i głęboka interpretacja Helmutha Plessnera. Zwrócimy tu uwagę jedynie na przykładowe pozycje w języku angielskim, mając pełną i przytłaczającą świadomość, że literatura przedmiotu w innych językach może być równie bogata. Przynajmniej od początku lat 60-tych trwa szersza dyskusja wokół tego, czy radykalizm jest cechą grup wykluczonych, dyskryminowanych i specyficznie marginalnych, czy dotyczy on raczej klasy średniej. Są to bardziej rozważania na temat uwarunkowań zjawiska radykalizmu niż analizowanie samego pojęcia, niemniej skłaniają do stawiania istotnych pytań. Christopher Lasch w pracy z 1967 roku *The New Radicalism in America 1889-1963* utrzymuje, że radykalizm jest dziełem intelektualistów zrewoltowanych wobec klasy średniej, która ich zrodziła (Lasch

1967). Podobnie Frank Parkin w swojej analizie brytyjskiego ruchu antynuklearnego *Middle Class Radicalism* (Parkin 1968) i Robert Johnston w *The Radical Middle Class* (Johnston 2003) odwołują się do tego ogniska radykalizmu, usytuowanego w klasie średniej. Wśród publikacji uwypuklających strukturę okoliczności politycznych, w tym również kulturowych uwarunkowań radykalizmu, zasługuje na uwagę książka Colina J. Becka wydana w 2015 *Radicals, Revolutionaries, and Terrorists*, w której autor nie tylko opisuje rozliczne związki łączące tytułowe pojęcia, sposoby organizacji ruchów radykalnych i dynamikę ich rozwoju, ale przedstawia również ciekawe przemyślenia na temat samego pojęcia radykalizmu (Beck 2015). Wśród pozycji eksponujących związki łączące radykalizm z religią, obok wyżej wspomnianej książki Lichtera i Rothmana, można przytoczyć monografię *Faith-based Radicalism: Christianity, Islam, and Judaism Between Constructive Activism and Destructive Fanaticism* (2007). Zagadnienie związków łączących rasę z radykalizmem podejmuje m.in. Abram Lincoln Harris w *Race, Radicalism, and Reform* (Harris 1988). Znamienna jest ambiwalencja w sposobie przedstawiania płci radykalizmu, który, o ile jest utożsamiany z przemocą, stanowi jeden z centralnych tematów krytyki feministycznej. Natomiast radykalizm pojmowany bardziej subtelnie urasta do zasadniczej i charakterystycznej cechy tej krytyki, stąd np. określenie „radykalny feminizm”. We wszystkich tych ujęciach radykalizm osadzony jest w różnych społecznych kontekstach, które multiplikują jego znaczenie.

Na koniec tego krótkiego przeglądu literatury, odwołującej się do społeczno-politycznych narracji radykalizmu, pragniemy odnieść się do teorii ruchów społecznych, które nieustannie towarzyszyły refleksji na ten temat. Ich znaczenie, bogactwo i użyteczność ograniczamy do wymienienia najważniejszych przedstawicieli trzech głównych nurtów, wyznaczających zasadnicze kierunki w interpretacji radykalizmu. Pierwszy z nich, który wyłonił się na przełomie XIX i XX wieku i trwał do lat sześćdziesiątych, wiązał pojęcie radykalizmu z dysfunkcjami społeczeństwa masowego, z irracjonalną przemocą tłumów oraz nieobliczalnością zmarginalizowanych grup. Na uwagę zasługuje

tu rozległy wachlarz prac od *Psychologii thumu* (1895) Gustawa Le Bona, poprzez książki teoretyków zachowań kolektywnych, takie jak *The True Believer* Erica Hoffer'a (1951), *The Politics of Mass Society* Williama Kornhauser'a (1959) i *Theory of Collective Behavior* (1962) Neila Smelser'a, aż po teksty teoretyków tzw. relatywnej deprivacji, jak np. *Why Man Rebel* (1962) Teda Gurra.

W latach 70. zeszłego wieku wyłoniła się alternatywna koncepcja ruchów społecznych, która w radykalizmie dostrzegała nie psychologiczne dysfunkcje, ale wynik racjonalnych działań, związanych z fundamentalnymi zmianami społeczno-kulturowymi i gospodarczymi. Radykalizm interpretowano tu jako przejaw racjonalnej mobilizacji zasobów społecznych, czyli jako uzasadnioną i zorganizowaną reakcję na obiektywne dysfunkcje struktur społecznych. Duże znaczenie w uformowaniu się tego paradygmatu odegrali Mayer Zald i John McCarthy, autorzy głośnego artykułu *Resource Mobilization and Social Movements: A Partial Theory* (1977). Charles Tilly w książce *From Mobilization to Revolution* (1978) przyczynił się do rozwoju teorii okoliczności politycznych, która uwypuklała znaczenie kontekstu niepokojów społecznych, w tym również środowiska dla radykalizmu.

Wreszcie, w latach 80 i 90-tych ukształtował się kulturowy paradygmat studiów nad ruchami społecznymi, które otworzyły również nowe perspektywy w myśleniu o radykalizmie. Strategiczne znaczenie języka i struktur semantycznych wyeksponowali przedstawiciele teorii ramifikacji, tacy jak William Gamson czy David Snow, współautor szeroko dyskutowanej publikacji *Frame Alignment Processes, Micromobilization and Movement Participation* (1986). Europejscy badacze ukuli pojęcie nowych ruchów społecznych, eksponując w dyskusji o radykalizmie kwestie walki o tożsamość. Duże znaczenie odegrali tu Alain Touraine, Alberto Melucci czy Manuel Castells – autor *Sily Tożsamości* (1997). W teoriach kulturowych, których ilustracją może być praca Jaspera, Goodwina i Polletty *The Passionate Politics* (2001), zwrócono się w stronę subiektywnych potrzeb, dylematów moralnych, a zwłaszcza emocji działaczy ruchów społecznych, ukazując tym samym niezliczone

imponderabilia radykalizmu. Tylko dzięki takiemu bogactwu ujęć mogła powstać książka Craiga Calhouna *The Roots of Radicalism*, która w radykalizmie upatruje ważnej i potrzebnej siły intelektualnej i społecznej, działającej przynajmniej od początku XIX wieku. Mogły pojawić się niezliczone artykuły, które wykorzystują różne teorie ruchów społecznych do interpretacji zjawiska radykalizmu i jemu pokrewnych (Calhoun 2012).

Wymienione tu dzieła, ważne książki i wyróżniające się artykuły, powinny stanowić konieczną referencję do wszelkich badań nad radykalizmem, które dziś nierzadko odwołują się co najwyżej do intuicyjnego i konwencjonalnego sposobu myślenia o radykalizmie jako wzmaganiu się skrajności. W przywołanych tu rozlicznych publikacjach cały czas powraca problem definicji tego niejasnego i bogatego w konteksty pojęcia – jest to zmaganie, które rzadko przynosi satysfakcjonujący rezultat. Być może najlepszym świadectwem zamieszania jakie powstaje wokół definicji radykalizmu jest fakt, że może on dziś opisywać zarówno przerażające działania islamskich ekstremistów, jak i pokojowe protesty radykalnej lewicy. Trudno nie dostrzec, że ruchy społeczne, które kryją się za tymi działaniami różnią się niemal w każdym calu. To, co je istotnie łączy, to nie jest przesada i uciekanie się do przemocy, ale szczególny nastrój i predylekcje radykalnego podmiotu, które w miarę postępującej nowoczesności widać coraz wyraźniej (Rakusa-Suszczewski 2016).

Bibliografia

- Adorno T.W., Frenkel-Brunswik E., Levinson D.J., Sanford R.N. (2010), *Osobowość autorytarna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa
- Alinsky S.D. (1946), *Reveille for Radicals*, Chicago University Press, Chicago
- Beck J.C. (2015), *Radicals, Revolutionaries, and Terrorists*, John Wiley & Sons, Cambridge
- Bentham J. (1843), *Radicalism Not Dangerous*, w: *Works of Jeremy Bentham*, (ed.) Browning J., Vol. 3, W. Tait, Edinburgh; Simpkin Marshall, London

- Radicalism in the contemporary age* (1997), (eds.) Bialer S., Sluzar S., Westview Press, Boulder
- Bittner E. (1963), *Radicalism and the organization of radical movements*, "American Sociological Review" Vol. 28, No 6
- Bittner E. (1968), *Radicalism w: International Encyclopedia of the Social Sciences*, (ed.) Stills D.E., Macmillan, New York <http://www.encyclopedia.com/topic/Radicalism.aspx> [22.02.2017]
- Le Bon G. (1994), *Psychologia tłumy*, PWN, Warszawa
- Castells M. (2009), *Siła Tożsamości*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa
- Calhoun C. (2012), *The Roots of radicalism; Tradition, the Public Sphere and Early Nineteenth Century Social Movements*, The University of Chicago Press, Chicago
- Detwiler B. (1990), *Nietzsche and the Politics of Aristocratic Radicalism*, The University of Chicago Press, Chicago
- Diamond S. (1936), *A study of the Influence of political Radicalism on Personality Development*, Archives of Psychology Ph.D., Columbia University, New York
- Halévy É. (1995), *La formation du radicalisme philosophique, L'évolution de la doctrine utilitaire de 1789 à 1815*, Vol. 3, PUF, Paris
- Goodwin J., Jasper J., Polletta F. (2001), *Passionate Politics: Emotions and Social Movements*, University of Chicago Press, Chicago
- Gurr T.R. (1970), *Why Men Rebel*, Princeton University Press, Princeton
- Harris L.A. (1988), *Race, Radicalism, and Reform: Selected Papers of Abram L. Harris*, Transaction Publishers, New Brunswick
- Heller A. (1984), *A Radical Philosophy*, Basil Blackwell, Oxford
- Hoffer E. (2002), *The True Believer: Thoughts on the Nature of Mass Movements*, Harper Perennial Modern Classics, New York
- Johnstone D.R. (2003), *The Radical Middle Class: Populist Democracy and the Question of Capitalism in Progressive Era Portland, Oregon*, Princeton University Press, Princeton

- Kallen H.M. (1934), *Radicalism*, w: *Encyclopedia of the Social Sciences*, Vol. 1, The Macmillian Company, New York
- Keucheyan R. (b.r.), *Qu'est-ce qu'une pensée radical? Aspects du radicalism épistémique*, "Journal du MAUSS" [online], <http://www.journaldumauss.net/?Qu-est-ce-qu-une-pensee-radicale> [22.02.2017]
- Kornhauser W. (1959), *The Politics of Mass Society*, The Free Press, New York
- Lasch Ch. (1969), *The New Radicalism in America 1889-1963: The Intellectual As a Social Type*, Uniwersytet Michigan, Vintage
- Lipset S. (1963), *The Sources of the Radical Right*, w: *The radical right, The new American right expanded and updated*, Doubleday & Company Inc., Garden City–New York
- Marcuse H. (1998), *Eros i Cywilizacja*, Warszawskie Wydawnictwo Literackie Muza, Warszawa
- Marks K. (1976), *Przyczynek do krytyki heglowskiej filozofii prawa*, t. 1, wyd. III, MED, Warszawa
- McCarthy J.D., Zald M.N. (1799), *Resource mobilization and Social Movement*, "American Journal of Sociology" No. 82
- McCormack H.Th. (1950), *The Motivation of Radicals*, "American Journal of Sociology" No. 56
- McLaughlin, P. (2012), *Radicalism; A Philosophical Study*, Palgrave Macmillan, New York
- Methvin E.H. (1973), *The rise of radicalism: the social psychology of messianic extremism*, Arlington House Productions, Arlington
- Parkin F. (1968), *Middle Class Radicalism: The Social Bases of the British Campaign for Nuclear Disarmament*, Manchester University Press, Manchester
- Plessner H. (2008), *Granice wspólnoty. Krytyka radykalizmu społecznego*, Oficyna Naukowa, Warszawa
- What is Radical Politics Today* (2009), (ed.) Pugh J., Palgrave Macmillan, New York
- Rakusa-Suszczewski M. (2016), *Cień radykalizmu. Pojęcie radykalizmu w świetle teorii ruchów społecznych*, ASPRA, Warszawa

- Rakusa-Suszczewski M. (2013), *Radykalizm, podmiotowość i sfera publiczna w refleksji Helmutha Plessnera*, „Folia Sociologica” nr 47
- Reed E.F. (1923), *Psychic mechanisms and social radicalism*, “The Journal of Social Forces” Vol. 2 (1)
- Reed E.F. (1922), *Treatment of social radicalism: its psychological and social aspects*, University of Wisconsin, Madison
- Root W.Th. (1925), *The Psychology of Radicalism*, “The Journal of Abnormal Psychology and Social Psychology” Vol. 19, No. 4
- Rothman S., Lichter S.R. (1996), *Roots of Radicalism: Jews, Christians, and the Left*, Transaction Publishers, New Brunswick
- Shea J.E. (1906), *Radicalism and Reform*, w: *Proceedings of the American Political Science Association*, Vol. 3
- Smelser Neil (1906), *Theory of Collective Behavior*, The Free Press, New York
- Snow D.A., Burke R.E. Jr., Worden S.K., Benford R.D. (1986), *Frame Alignment Processes, Micromobilization and Movement Participation*, “American Sociological Review” No. 51(4)
- Tilly Ch. (1978), *From mobilization to Revolution*, House New, York
- Faith-based Radicalism: Christianity, Islam, and Judaism Between Constructive Activism and Destructive Fanaticism* (2007), (eds.) Timmerman Ch., Hutsebaut D., Mels S., Nonneman W., Peter Lang, Bruksela
- Tormey S. (2008), *Radicalism*, w: *International Encyclopedia of the Social Sciences*, (ed.) Darity Jr. W.A., ed. 2, Vol. 7,,: Macmillan Reference, Farmington Hills
- Wolfe A.B. (1921), *The motivation of radicalism*, “Psychological Review” Vol. XXVIII, No. 4